

ՀԱՅ ՑԵՂԻ ԾԱԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

(Շար. տես Բազմադար 1931, էջ 208)

ԽՈՒՐՐԻ ԵՒ ՍՈՒԲԱՐՈՒ

Բ.

Այժմ փակելով երկրաբանորեն անըստոյգ եւ հնախօսապէս դեռ սաղմնային վիճակի մէջ գտնուող այդ հին քարային շրջանը եւ Նոր-քարայինի առաջին հազարամեակը (մօտ 4000-3000 թ. Ա.) կ'անցնիմ հնագրութեան (paleography) եւ բեւեռագրական արձանագրութեանց սկզբնական դարերը, ուր մարդիկ այնչափ յառաջացած էին իրենց հաստատուն բնակավայրերի եւ պետական կազմակերպութեան ձեւերի մէջ, որ պէտք կը զգային գրելու նաեւ իրենց պատմութիւնը եւ կանգնելու մեհեաններ եւ արձաններ ի պատիւ իրենց աստուածներին: Յեղախօսական ինչ բազկացութիւն ունէին Նոր-քարային այդ ցեղերն ու ժողովուրդը, ինչ հայրանուն կը կրէին եւ կամ խմբական ինչ անունով ծանօթ էին իրարու եւ իրենց զրացիներին եւ աւելի հեռուոր ցեղերին: Մարդաբանորեն երկարագլուխ թէ կլորագլուխ էին, արծուեղջերի թէ տափակ քիթով, խարտեաճ թէ սեւ մազերով. մէկ խօսքով ինչ ընդհանուր զիմագծութիւն ունէին այդ ցեղերն կամ ցեղը որոնք կը բնակէին Ալիսէն եւ Կովկասէն մինչեւ Ուր եւ Սումերական միւս կեդրոնները, իրանական բարձրաւանդակն ու մինչեւ ինդոսի հովիտը: Ասոնք խնդիրներ են որոնց լրացւած պատասխանել կարենալու համար ցարդ կը պակսին ստոյգ տեղեկութիւններ: Մա-

նաւանդ վերջին 30 տարուան մէջ զրտնուած են մեծ քանակութեամբ հնագիտական առարկաներ եւ բեւեռագիր աղբիւսներ ու տախտակներ մեզ հետաքրքրող այս աշխարհամասի զանազան կէտերի վրայ, Պոզազ-քէյէն մինչեւ Ուր եւ Սուսա: Սակայն անոնց դասաւորութիւնը, բեւեռագրերի ընթերցումը ու անոնցմէ դուրս բերուած պատմական իրողութիւնների համակարգումը, ապա այս վերջինների բազմազանութիւնը արդէն ծանօթ եզրկտական կամ Ակկադական իրողութիւնների հետ եւ այսպիսի մի շարք յարակից բարդ խնդիրներ կը պահանջեն երկար ժամանակ եւ կեդրոնացած աշխատանք: Մէկդի թողնելով նախապէս յիշուած գիտնականների ազգայնական ձկտումներն ու անհամբերողութիւնը, կան նաեւ իրապէս գործնական զժուարութիւններ ստուգելու եւ նոյնացընելու բեւեռագրական տեղանուններն, ցեղանունները եւ աշխարհագրական բաժանումները: Իրրեւ մի օրինակ յիշեմ խաւիկապատ տեղանունը: Ըստ Ասորական առաջին թագաւորների արձանագրութիւնների խանիկալպատ գաւառը կը համապատասխանէ այսօրուան խարրերդի գաւառին. սակայն ժամանակակից խաթթիական արձանագրութիւնները այդ բառն անգամ չեն յիշեր. այլ անոր կու տան երբեմն թէկարամա, երբեմն ալ իշուայի երկիր

անուանակոչութիւնը: Յաճախ միեւնոյն տեղանունը այնչափ տարբեր ձեւերով գրուած է զանազան թագաւորների արձանագրութեանց մէջ, որ ընթերցող գիտնականը պէտք է գործ դնէ արտասովոր մտացիութիւն զանոնք նոյնացնել կարենալու համար: Ըստ կարգի կ'ակնարկեմ նաեւ բեւեռագիրների կոտրած ու աւերուած լինելու եւ ցարդ անլուծելի նշանագրերի գոյութեան, որոնք յաճախ կասկածելի կը դարձնեն ամբողջ բնագրի թարգմանութիւնը:

*
* *

Արդ, մանրամասնութիւնների մէջ դեռ անհամաձայն եւ յաճախ հակընդդէմ գիտնականների ընդհանուր վիճարանութիւններէն տակաւ կը գտուին մի քանի որոշ սկզբունքներ, որոնց շուրջ հետզհետէ կը համախմբուին առաջնակարգ մասնագէտները: Այդ սկզբունքներն են.

Ա. Ըստ Հէրցֆելդի, Ալլըն Գատպիլի եւ Նորոգ հանգուցեալ Բրոֆ. Լյոււարդ Մայլըրի՝ որ Նոր-քարային դարի սկիզբը, մօտ 4000 տարի թ. Ա. Մերձաւոր Ասիոյ մէջ կը տիրէ իր լայն գծերի մէջ միակերպ եւ զարգացուած մշակոյթ:

Բ. Որ ինքզինքնին խաբրի կամ խարրի

կոչող ցեղագրական ժողովուրդը բեւեռագրական պատմութեան արշալոյսին բռնած էր Կովկասէն մինչեւ պարսկային ծոցը եւ Ալիսէն հաւանաբար մինչեւ Սուսա աշխարհամասը:

Գ. Որ զանազան տարբեր ցեղեր (ըստ ոմանց Բալկաններէն, ըստ ուրիշների կեդրոնական Ասիայէն) դեռ մեզ անծանօթ ժամանակների մէջ արշաւեցին խուրրիական մարզերը եւ հաստատեցին Սումերիա, Ակկադ, Ասորեստան (սեմական) խաթթի, փանան, խարայէլ եւայլն:

Գուցէ մասնագէտներէ ոմանք յանդուգն ու յստակ գտնեն իմ այս բանաձեւումները, քանզի վերոյիշեալ գիտնականներէն ոչ մէկը որոշ կերպով չի գնէր այս երեք կէտերը. բանաձեւումը զլրատուապէս իմն է՝ հիմնուած երկարաշունչ պրպտումների, հեղինակների բազմաթիւ տեղագրութեան, այդ լայնարձակ մարզի տեղագրութեան իմ անձնական ծանօթութեան եւ որոշ տուեալների բանաւոր ընդլայնման վրայ:

Իսկ թէ խուրրիական այս տեսութիւնը ինչ կերպով կարելի է հաշտեցնել աւանաւոր Բրոֆ. Նիկոլա Մարրի Յարթթագի տական համոզիչ կառուցուածքին հետ, այդ մի առանձին հարց է, որի ըննութիւնը կը պահանջէ մի ամբողջ հատոր: Եթէ

1. Մինչ ոչ նուազ հեղինակաւոր մի գիտնական զայն կը նշանակէ Միտանի երկրի հետ, Sht, Friedrich Bilabel und A. Grohman: Geschichte Vorderasiens und Aegyptens vom 16. Jahrhundert V. Chr. bis auf die Neuzeit. Հրատարակուած Carl Winters Universitäts Buchhandlung. Հայտնւորի 1927, 532 էջ. երեք քարտէզներով. էջ 6:

Ֆրիտրիխ Բիլաբելի այս «Նախաօրի եւ Եգիպտոսի պատմութիւնը» ամենից նկատուած է իրրեւ մի հեղինակաւոր գործ. յաճախ առիթ պիտի ունենամ ակնարկելու անոր հեղինակութեան եւ ուրեմն պիտի յիշեմ միայն հեղինակի անունը:

2. Prof. Allen H. Godbey: The lost tribes a myth, suggestions towards rewriting Hebrew history. Duke University. press. Durham. north Carolina. 840 էջ, 1930. էջ 75-79.

Երոպացի գիտնականները ցարդ նկատի չառին Ամերիկացի Բրոֆէսորի այս հեղինակաւոր գործը. կան զանազան պատճառներ որոնք դուրս կը մնան մեր հետաքրքրութեան շրջանէն:

3. Eduard Meyer: Geschichte der Altertums I. II. հատուած 473. Գ. տպ. 1921: Աշխարհահայտ պատմագէտի գործը ընդունուած է իրրեւ լաւագոյն հեղինակութիւններէն մէկը:

4. Մշակոյթ բառը այսպէս պէտք է ընդունիլ գերմանական Kultur բառի իմաստով, եւ ոչ թէ զրականութեան կամ թատերգութեան:

5. Ուշագրաւ երեւոյթ է որ Արեւմտեան գիտնականութիւնը ցարդ ըստ արժանւոյն չգնահատեց Բրոֆ. Մարրի հոկայական աշխատանքը, Ականաւոր եւ լայնախոհ հնագէտներն անգամ ցարդ իրենց ականջները խցած են Մարրի հոյակապ տեսութեանց հանդէպ: Երեք տարի առաջ Օքսֆորդի Արեւելագիտաց համալսարանին մի քանի անգամ փորձեցի խօսել գիտնականների հետ այս մասին: Մի քանիները թօթուցին զլուինին ու փոխեցին խօսակցութեան նիւթը. ուրիշներ, ինչպէս Ալֆրէտ Յիմմերն եւ Քոշաքըր, երկուքն ալ ականաւոր Ասորագէտ-Երբայագէտներ, հազիւ թէ լսած էին Մարրի «Յարթթագիտութեան» մասին:

Գլխաւոր պատճառներէն մէկը այն է որ Մարր կը

Մարրի «Յարեթական ցեղախումբը» փոխանորդները Գաղբի «խուրրիական ցեղային ստորախումբ», մենք մի քայլ եւս յառաջ կը գնանք այդ մեծ հանելուկի պարզաբանման մէջ: Նախ եւ առաջ քննենք «խուրրի» հասկացողութիւնը:

Խուրրի¹ կամ խարրի բառը առաջին անգամ երեւան եկաւ Եգիպտոսի թէլ-էլ Ամարնա գիւղի մօտ 1887-ին գտնուած բեւեռագրերի մէջ: Բաւական ժամանակ բառը աննկատ մնալէ յետոյ 1910-ին Հիւկօ Վինկլեր² ուշադրութիւն հրաւիրեց Պոզազ-քէօյի խաթմիական արձանագրութիւնների մէջ երեւցած միեւնոյն բառին: Վինկլերը նախ ենթադրեց որ խարրի բառը պէտք էր նոյնացնել Արի-Արեաց ժողովուրդների ամբողջութեան հետ, անոնց իրանական եւ Հնդկական ճիւղերի բաժնըւնէն առաջ: Վինկլերի այդ տեսութիւնը այժմ բոլորովին հերքուած է³. սաւ կայն 1916-ին սկսեալ Պոզազ-քէօյի խաթմիական արձանագրութեանց մեթոտիկ ուսումնասիրութիւնը ու զանազան գիտնականների կողմէ կատարուած բազմաթիւ թիւնները զրեթէ քիչ կասկած կը թողուն խուրրի բառի աշխարհագրական ու քաղաքական բովանդակութեան մասին: Նո-

րագոյն առաջնակարգ ընթերցողները, Հրոզնի, Վայսնըր, Ֆրիարիս, Գէօցէ միաբերան կը հաստատեն թէ՛ որպէս աշխարհագրական մարզ պէտք է որոնել Հայաստանի մէջ:

«... Das Land Harri ist wohl in Armenien zu suchen»⁴. դարձեալ ըստ Վայսնըրի, «խարրի Միտանիի Գուշրաթ-թա թագաւորին նախահայրերի (այս մասին վերջէն) օրով կը բովանդակէր Հայաստան եւ Միջագետք»⁵. ուրիշ բազմաթիւ նմանօրինակ հաստատումների կարգին կ'արժէ յիշատակել նաեւ Ունգինտ⁶, Ֆրիարիս⁷ եւ Բիւրաթէլ⁸:

Ինչպէս պիտի տեսնենք հետագայ էջերի մէջ այս վկայութիւնները կապուած են Ժե-Ժ. Գ. դարու Բ. Ա. խաթմի մեծ թագաւորների արձանագրութիւններէն արտածագող պատմական իրողութիւնների հետ, եւ թէ այդ արձանագրութիւնների մէջ խարրի դուրս կու գայ որպէս մի քաղաքական միաւոր ու կազմակերպութիւն՝ դաշնակից կամ թշնամի խաթմի մեծ պետութեան դէմ. սակայն խարրի կը թուի ունենալ աւելի մեծ ցեղագրական բովանդակութիւն նոյն իսկ վերոգրեալ խաթմի թագաւորների արձանագրութեան ժամանակ:

զրէ Ռուսերէն լեզուով. իսկ Արեւմտեան Եւրոպայի մէջ էաւ Ռուսերէն հասկացող գիտնականները մատի վրայ կը համբուրն: Բրօք. Եօզէկ Կարպ մասնաւորապէս իր երկու նոր աշխատութիւններով (Geschichte der Armenischen philologie եւ Vorgeschichte der Armenischen Mittelmeer Völker) կը հանդիսանայ մի ուժեղ հաստատեալ Յարեթական բանասիրութեան, թէեւ տարբեր բառաձեւերով ու տարբեր եզրերով. իսկ ամենէն խոստանալից հաւատացեալը կը թուի լինել Ամերիկեան Duke համալսարանի հին կտակարանի Բրօք. Ալլըն Գաղբի, (տես վերեւ իր գործը): Մի անձնական նամակով Ամերիկացի Բրօքէտըրը խորհուրդ կու տայ ինձ հետապնդել «խուրրիական հայեցողութիւնը» ու կատարել պեղումներ Հայաստանի եւ Կովկասի մէջ:

1. Jo. Friedrich, ախանաւոր խաթմիագետներէն մէկը, իր Altkleinasiatische Sprachen յօդուածին մէջ կը գրէ. «Գործախառնար այս անուան հնչումը գեա ապահով է. առաջին վանկի նշանը կրնայ թէ Har-խար եւ թէ Hur-խուր կարգացուի. (տես M. Ebert-ի Reallexicon der Vorgeschichte հատոր I. 1924 էջ 135):

2. Hugo Winckler: Die Arier und die Urkunden von Boghaz-köi. ի Orientalistische Literaturzeitung 1910. էջ 289ff.

3. Arthur Ungnad: Hurri-land und Mittanni. ի Zeitschrift für Assyriologie. (N. 7) Band 2. (36). 1925 էջ 10ff, ուր ի շարս այլոց կ'աւելցնէ եւ կը հաստատէ նաեւ որ Hurri բառի ա. վանկը կարելի է կարգաւ թէ խուր եւ թէ խար:

4. Ernst Weidner: Politische Dokumente aus Kleinasien. ի շարս Boghaz-köi studien. հատոր 8, 1923, էջ 2.

5. Նոյն էջ 91.

6. A. Ungnad: Die ältesten Völkerwanderungen Vorderasiens: ի շարս Kulturfragen-ի հատոր I. էջ 5ff. 1923.

7. Johannes Friedrich: Aus den Hethitischen Schriftstum. ի Alte Orient. Band 24. Heft 3 (1925). էջ 7. ծանօթութիւն. («խարրի-այսօրուան Հայաստանի ժողովուրդն ու պետութիւնը»):

8. Bilabel: «Vorderasien....» էջ 11.

Միտանիի թագաւոր Գուշրաթ-թա խաթմի մեծ թագաւոր Ծուրրիւրեւումայի հետ կընքած դաշնագրին մէջ խրոխտօրէն կը կրկնէ «Մենք խուրրիներս», եւ խուրրի մարդ... կարծես խաթմի «Արեւ թագաւորին զգացնելու խուրրի գերագանցութիւնը խաթմի վրայ, ճիշտ ինչպէս ըստ Փաւստոսի, Շաւասպ Արծրունին Սասանեան Շապուհին կը զգացնէր որ ինքն էլ» թագաւորազն էր:

Խաթմի թագաւորների արձանագրութիւններէն որոշապէս կ'երեւի որ անոնք Միտանի կը նկատէին որպէս ամբողջական մասն խուրրի աշխարհին¹ (Hurri-land): Որպէս ցեղագրական խաւ խուրրիները կը թուին լինել մի աւատապետական մարտիկ ազնուականութիւն, որ իրենց Մարիաննու կոչուած նոյնչափ մարտիկ հեծելազօրքով կը տիրէին ի խուրրի, Մի-տանի, հիւսիսային Սիւրիոյ որոշ մասեր տաննի, հիւսիսային Սիւրիոյ որոշ մասեր Պոնտոս եւ դեռ տեղանուններ չստուգուած մերձակայ ուրիշ մարզերի մէջ:

Խաթմի ազրիւրներէ բխող զբաւոր այս վկայութիւնները Ժե-Ժ. Գ. դարուն Բ. Ա. կը յարուցանեն մի էական խնդիր խուրրի տեսութեան մասին: Որչափ ծախօթ է ինձ բացի Ամերիկացի Գաղբիէն, բուն խաթմիական բնագրեր կարդացող զիտնականներէն ոչ մէկը փորձած է որ եւ է սկզբունք խուրրի ցեղախումբեան մասին:

Նոր-քարային դարու մշակոյթը ստեղծող բնիկ ժողովուրդն էին խուրրիներ, թէ ոչ՝ մէկ հոսանքը այն արշաւողներին որոնք անգիր ժամանակներէ ի վեր ու զանազան շրջաններին եկած լինել կը թուին զէպի Արեւմտեան Ասիա: Այդ հիմնական հարցին նոյնիսկ մօտաւորապէս պատասխանել կարենալու համար պէտք է մի ակնարկ նետել Սումերական ու խաթմի արձանագրութիւնների լեզուի ու քերականութեան վրայ, ըստ ինքեան դեռ շատ անկատար վիճակի մէջ եւ զանոնք համեմատել Հին Կտակարանի գիտական մեկնութեան վրայ հիմնուած իրողութիւնների հետ, զոր փորձած են Ալլըն Գաղբի եւ Արնոլտ Գուսթաւ: Այդ կէտին անցնելէ առաջ պէտք է ակնարկել Սումերական արձանագրութեանց խուրրի մասին:

Սումերական հնագոյն արձանագրութիւնները, ըստ մասնագէտների, խնդրոյ առարկայ մարզը սովորաբար կ'անուանեն Սուրարու կամ Սուրարու, ինչպէս նաեւ Սուրի. ենթադրաբար 3000 տարի Բ. Ա. (արձանագրութեան առաջին մէկ քանի տողերը անընթեռնելի) Սումերական թագաւորը կը գրէ՝ «... իմ ահարկու դէմքովս հրամաններս հնագանդութիւն ապահովելու համար գացի (?)... մարդը էլամի, Գուտիուի, Սուբարդուի (բնագրին մէջ Su-bir^{ki})... որոնց լեռները հեռու են, որոնց լեզուները շփոթ եւ բարդ...»

Մի աւելի յստակ արձանագրութիւն Նարամ-սին թագաւոր (մօտ 2800 Բ. Ա.) կը գրէ. — «... Նարամ-սին, Ակկադի թագաւոր... էլամի աշխարհը, ամբողջը մինչեւ Բարախէ, եւ երկիրը Սուբարդուի (բնագրին մէջ Kalam SUBAR, Su-bar-tim^{ki}) եւ այնչափ հեռու որչափ մայրի անտառը եւ երբ (?) նա գնաց (?) դէպ ի մնացեալ երկիրները — Արքանի միջեւ ոչ մի արքայ ըրած էր այդ ուղեւորութիւնը, Նարամ-սին, Ակկադի թագաւորը, քաղց եւ խնիւնի Աստուածուհին անոր դէմ չհանեց հակառակորդ. Սուբարուի երկրագործները՝ (բնագրին մէջ iššaku SUBIR^{ki}) եւ քաղաքների տէրերը (?) (բնագրին մէջ Belu āli-a-tim) անոր ուղարկեցին ուտեստեղէն...»

Աւելի նոր ժամանակների մէջ եւս. խամմուրբի⁴, Ակկադի թագաւորը (մօտ 1900 Բ. Ա.) կը գործածէ տեղանունը

«... Նարամ-սին, Ակկադի թագաւոր... էլամի աշխարհը, ամբողջը մինչեւ Բարախէ, եւ երկիրը Սուբարդուի (բնագրին մէջ Kalam SUBAR, Su-bar-tim^{ki}) եւ այնչափ հեռու որչափ մայրի անտառը եւ երբ (?) նա գնաց (?) դէպ ի մնացեալ երկիրները — Արքանի միջեւ ոչ մի արքայ ըրած էր այդ ուղեւորութիւնը, Նարամ-սին, Ակկադի թագաւորը, քաղց եւ խնիւնի Աստուածուհին անոր դէմ չհանեց հակառակորդ. Սուբարուի երկրագործները՝ (բնագրին մէջ iššaku SUBIR^{ki}) եւ քաղաքների տէրերը (?) (բնագրին մէջ Belu āli-a-tim) անոր ուղարկեցին ուտեստեղէն...»

Աւելի նոր ժամանակների մէջ եւս. խամմուրբի⁴, Ակկադի թագաւորը (մօտ 1900 Բ. Ա.) կը գործածէ տեղանունը

3. George A. Barton: The Royal Inscriptions of Summer and Akkad. Library of ancient Semitic Inscriptions. հատոր I. 1929, էջ 69. Բարաքն այդ iššaku բառը կը թարգմանէ գերի-slave:

4. S. Langdon: Oxford Editions of Cuneiform Inscriptions. հատոր III. 1923, էջ 21.

1. Ungnad. Zeits. für Assyriologie. Այդ էջ 103.
2. C. J. Gadd and L. Legrain: Ur Excavations. Texts I. Royal Inscriptions. Publications of the joint expeditions of the British Museum and of the Museum of the University of Pennsylvania to Mesopotamia. 1928 էջ 44-45.

ՎԻՇԱՊԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՐԳԵՐՈՒՆ ՄԷՉ

(ՆԱԵՒ ՓԻԻՆԵԻԿ ԵՒ ԱՐԾԻԻ)

Անահիտի մէջ՝ հրատարակած «Գորգա- շինութիւնը Հայոց մէջ», ուսումնասիրու- թեանս ընթացքին ակնարկութիւններ ըրած էի Հայկական գորգերու գծագրութեանց Վիշապի եւ Վիշապաձեւերու մասին: Նկատի առած վկայութիւններէս նշանակելի է (Արմենակ Սագրեգեանի) «Հայկական գոր- գերը»¹ աշխատութենէն սա հատուածիկը: «Երբ Վիշապի խօսք կ'ըլլայ, ենթադրու- թիւն մըն է այդ» եւ ալ իմ կարգիս Mr. Arthur Upham Popeի տուած պատասխանիս մէջ՝ կը գրէի «Հայկական Վիշապ գորգերը ունին գծաձեւեր որոնք Վիշապներու կը նմանին (վտահ չենք թէ որոշ կերպով են)»: Այն ատեն խըն- ղրոյն վրայ ծանրանալու նպատակ չու- նենալով՝ հարեւանցի արտայայտուելով կ'անցնէի. իսկ այժմ միջամուխ կ'ըլլամ այս կարեւոր խնդրոյն՝ վերջնականապէս զայն որոշ դիրքի մը վրայ դնել կարենալու համար, եւ ցոյց տալու համար թէ Հայ- կական Վիշապ գորգերուն գծագրութիւն- ները իրապէս Վիշապի գաղափարէն եւ նպատակով են: Աւելցընելով անշուշտ որ մեզի ծանօթ վիշապաձեւ գծագրութեամբ գորգերը Հայկական են: Անոնց խմբաւո- բումը եւ զատակարգումը որ կարեւոր է՝ նիւթէս անշատ ըլլալով ուրիշ մօտաւոր առթիւ մը նկատի պիտի առնեմ:

Ինծի ծանօթ հեղինակութիւններ տա- րակոյս չունին Վիշապ գորգերուն վիշա- պաձեւ գծագրութեանց Վիշապ ըլլալուն մասին, եւ սակայն անոնց մօտ խնդրին խորութիւնը չէ չափուած եւ ոչ ալ այդ- պէս ըլլալու պատճառը կամ պատճառները

նկատի առնուած են: W. A. Hawley կ'ըսէ թէ ինք անոնց, վիշապ գորգերուն մէջ, կը տեսնէ «գծագրութիւններ մեծղի ծաղիկներու եւ վիշապներու»²: Dr. F. R. Martinի կարծիքն ալ ասկէ չի տար- բերիր. նոյն գաղափարը կը պահէ նաեւ Mr. A. U. Pope եւ ուրիշներ, թէեւ ամէնքն ալ իրարմէ քիչ տարբերելով այդ վիշապին ներշնչման աղբիւրի մասին: Մեծագոյն մաս մը այս հեղինակներէն Հայկական Վիշապ գորգերու գծաձեւերը եւ Վիշապը կը տանին Չինական կամ Կեղերոնական Ասիոյ երկիրները, եւ հոն կ'երեւակայեն անոնց սկզբնավայրը, կարծե- ծելով որ միջին դարերուն կամ գուցէ փ- դարէն առաջ իսկ, Վիշապը (ըստ ոմանց Պարսից միջնորդութեամբ) եկաւ գրաւել խնդրոյ առարկայ իր տեղը՝ Հայկական Վիշապ գորգերուն մէջ: Ես համամիտ չեմ այս քիչ մը շատ եւ միայն երեւակա- յութեամբ յեղեղուած տեսականին. պիտի ցոյց տամ իմ համոզումներուս աղբիւր- ները եւ փաստերը, մանաւանդ ցոյց պիտի տամ թէ Վիշապին գոյութիւնը ի Հայս, գրեթէ նախահայկական եւ նախապատ- մական շրջաններուն իսկ գոյութիւն ունէր՝ այժմ Հայաստան կոչուած այս հողամա- սին վրայ: Անշուշտ կարելի է խնդրոյ նիւթ ընել Վիշապին բուն նախահայրեւ նիւթը, եւ սակայն զժուար թէ կարենանք

1. Անահիտ, նոր շրջան Բ. տարի Թիւ 3 եւ 5-6:
2. Դանթ, նոր շրջան, Կ. Պուլիս, Թիւ 36 (1919).
3. Հայկական վիշապ գորգերը պատասխան են: — Պա- տասխան Mr. A. U. Popeի. Բազմալեզու 1930 էջ 416.
4. Oriental Rugs. New York, 1927, էջ 91.

Միջագետքէն հիւսիս եւ հիւսիս-արեւ- մուտք տարածուող աշխարհամասի վերա- բերմամբ: Անգղիական — Ամերիկեան այս նորագոյն հրատարակութիւնները նոյն լոյ- սով կը հաստատեն ինչ որ Ֆրիտցի Գի- լիշ¹ ու Ֆ. Հոմմել² ենթադրած էին մի սերունդ առաջ: Այդ մարզի բնակիչները իրենց երկրանունէն կ'առնեն Սուբար- եանց անունը (Անգլ. Subarean, Գերմ. Subaräer): Սակայն Սուբարու, ինչպէս Միտաննի, մի ցեղային ամբողջութիւն լի- նելէ աւելի մի քաղաքական անունակո- չութիւն էր, եւ Սուբերացիների կողմէ սո- վորարար հակադրուած Էլամին թէ՛ անոնց քաղաքական աշխարհագրութեան եւ թէ հետագայ աստղաբաշխական բառախօսու- թեան մէջ: Ինչպէս որ Էլամ կը տարա- ծուէր մինչեւ Բարախշէ, այնպէս ալ Սու- բարու կը տարածուէր մինչեւ մայրի ծառերի անտառը, եւ բնականաբար յիշե- լով Հին Կտակարանի ակնարկութիւնը Լի- բանանի մայրիների մասին, Գազ եւ Լըզրէն Սուբարու կը տանին դէպ ի Սիւրիա³. Լան- դաբերգը⁴ կը կարծէ որ Գ. հազարամ- եակին Բ. Ա. Սուբարու տեղանունը կը կիրարկուէր Տիգրիսէն Արեւելք գտնուող շրջանին, թէեւ Գազ յառաջ կը բերէ Սար- գոնի մէկ ակնարկութիւնը «Մայրի — Լե- բան» մասին որպէս նոյնացուած Ամա- նոսի հետ: Դատ անգամներ երկար խօսած եմ Gadd-ի հետ այս հարցերի մասին: Երբ ըսի որ 2000 տարի Բ. Ա. Տօրոսն եւ ձիւտի տաղը հաւանաբար նոյնչափ «մայրի անտառներ էին» որչափ Երբա- յական Լիբանանը. նա պատասխանեց որ խնդիրը դեռ լաւ ուսումնասիրած չէ:

Այստեղ կարգին է մի անգամ եւս կրկնել որ այս կարգի տառնեակներով «խնդիրներ կան որ լաւ ուսումնասիրուած չեն», եւ սակայն յաճախ այնպէս կը խմբագրուին Արեւմուտքի գիտնականների կողմէ որ միամիտ ընթերցողին կը ներկայանան որ- պէս անվիճելի գիտական իրողութիւններ:

Լեզուաբաններին կը մնայ կատարել մի խորունկ ուսումնասիրութիւն ստուգելու թէ ձայնային օրէնքների ու Satem լե-

զուարմբի կազմախօսութեան (morpho- logy) տուեալներով կարելի է գտնել հան- գիտութեան որ եւ է հետք խաթթիական խորրի ու Սուբեր — Ակկադական Սուբա- րու — Սուբիւր անունակոչութիւնների մի- ջեւ: Եթէ իսկապէս հնարաւոր լինէր լե- զուաբանական յար եւ նման կանոններով նոյնացնել խորրի եւ Սուբիւր անունա- կոչումներ, այդ պիտի նշանակէր որ ինչ- պէս Սուբերացիք առնուազն 3000 տարի Բ. Ա. Միջագետքէն հիւսիս գտնուող մարզը կ'անուանէին Սուբիւր կամ Սուբարու, ու- ընքն եւ երկրի բնիկները զայն կ'անուա- նէին խորրի — մի անունակոչում՝ զոր խաթթիներ կու տային Հայաստանի 1500 տարի Բ. Ա. եթէ խաթթի կայսրութիւնը գոյութիւն ունեցած լինէր 3000 Բ. Ա. փոխանակ 1500 տարիին Բ. Ա. տրամա- բանական կը լինէր եզրակացնել որ «Արեւ» թագաւորներն էլ պիտի յիշէին խորրի 3000 տարի Բ. Ա.: Յամենայն դէպս բե- լեռագրական տուեալները, թէեւ ցարդ ան- կատար ու թերի, կը ձգտին ապացուցա- նել Հերցֆելդի ընդհանրացումը որ Նոր- ֆարային դարաշրջանի սկիզբը կովկասէն մինչեւ Հայաստան ու իրանական բար- ձրաւանդակը կը տիրէր մի զարգացած մշակոյթ, եւ ուրեքն ունէր որոշ չափով կազմակերպուած Պետական կարգուսարք:

Բաղդատական մարդաբանութիւնը, խաթթի արձանագրութեանց լեզուաբա- նական ուսումներն ու աշխարհագրական տեղանուններն ու յատուկ անունները կը սփռեն զգալի չափով լոյս, ըստ իս շատ աւելի պարզաբանող լոյս քան արքայա- կան յաճախ առեղծուածային պարծենկո- տութիւնները: Այժմ յառաջ պիտի բերեմ այդ փաստերը ընդլայնելու վերելի ընդ- հանուր գիծերը:

(Շարունակելի) ԱՐՇԱԿ ՍՍՅՐԱՍՏԵԱՆ

1. Fri. Delitzsch. Wo lag Babylon? 1882. էջ 162-68. — 2. Fritz Hommel. Ethnologie und Geographie des alten Orients. Գ. տպ. 1926. հատուած 14. — 3. C. J. Gadd und L. Legrain. Անգլ. էջ 75. — 4. E. Landsberger. Zeitschrift für Assyriologie. (N. F.) I. էջ 228-230.